

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'OYALAR

MONOLOGIK VA DIALOGIK NUTQNI RIVOJLANTIRISH

Boymurodova Sarvinoz Sapparali qizi

*Nizomiy nomidagi O'zbekiston milliy pedagogika
universiteti 2-bosqich talabasi*

Annotatsiya: *Inson tafakkurining, bilimi va hayotiy tajribasining ifodasi tildir. Tarixan dunyo xalqlari taraqqiyotining eng muhim omillaridan biri sifatida til va nutq, jumladan, monologik va dialogik nutq turlari alohida ahamiyatga ega bo'lib kelgan. Monologik va dialogik nutqni rivojlantirish masalasi bugungi kunda hamfanga, ta'lim-tarbiyaga va jamiyat hayotiga bevosita daxldor bo'lib, ko'plab sohalarda, ayniqsa, maktabgacha va maktab ta'limida, oliy o'quv yurtlarida mazkur yo'nalishga katta e'tibor qaratilmoqda.*

Kalit so'zlar: *monologik nutq, dialogik nutq, nutqiy rivojlanish, muloqot, mustaqil fikrlash, so'z boyligi, ijtimoiy taraqqiyot, pedagogika, ta'lim-tarbiya, til madaniyati.*

Monologik nutq, avvalo, gapiruvchidan o'z fikrini tartibli, izchil va mazmunli tarzda bayon qilishni talab etadi. Tashqi harakat yoki boshqa shaxslar, faktorlar ishtirokiga ehtiyoj sezilmaydi. Monolog o'z-o'zidan monolog emas, balki chuqur tafakkur, aniq reja asosida tuzilgan, muayyan vaziyat yoki mavzu doirasida so'zlovchining bir ovozli nutqidir. Ushbu nutq orqali inson o'z fikrlarini, qarashlarini, tuyg'ularini ochiq bayon qiladi. Monologiy so'zlashda tarkibiy qismlar o'zaro bog'liq, izchil bo'lishi, ma'lum bir mavzu doirasida asosli fikrlarni berdirib, muhim nuqtalarni ta'kidlab o'tadi. Dialogik nutq esa ikki yoki undan ortiq shaxs ishtirokidagi muloqotdir. Bu jarayonda so'zlovchilar navbatma-navbat fikr almashadilar, bir-birlariga savol berib-javob olishadilar, muammoga birga yechim izlashadi yoki shunchaki do'stona suhbatga kirishadilar. Dialog har doim tabiiy va jonli bo'ladi, unda so'zlovchilarning his-tuyg'ulari, ruhiy holati, pozitsiyalari, har xil muomala va ta'sir usullari o'z ifodasini topadi. Dialogik nutq nutqiy taraqqiyot va shaxslararo munosabatlarni rivojlantirishda o'ta muhim ahamiyatga ega. Monologik nutq o'sib boruvchi avlodda mustaqil fikrlash, o'z fikrini bog'liq va mazmunli tarzda bayon qilish, o'z-o'zini tekshirish, aniq qarorga kelish, voqealarni tahlil qilish va xulosalash ko'nikmalarini shakllantiradi. Bu jarayon o'quvchilarga, talabalarga, umuman, har qanday inson uchun ham ahamiyatli sanaladi. Monologik nutq insonning nutqda faollik darajasini oshiradi, matnli nutq strukturasi egallashiga, mustaqil so'zlash, so'zlarda aniq va ravon, adabiy me'yorlarga mos muomala qilishga, fikrni va hisni aniq ifodalashga yordam beradi [1].

Dialogik nutq esa o'z navbatida, fikr almashish, savol-javob qilish, fikrlashda faollik va jonlilikni rivojlantirish uchun imkoniyat yaratuvchi muhim vositadir. Dialog orqali inson hamkorlikda muloqot qilish, tinglay olish, boshqaning fikriga quloq tutish, kerak bo'lsa ta'sir ko'rsatish, o'zini tiyishni, muammoni muhokama qilish, yechim topish, tushunmovchiliklarga barham berish, do'stona kayfiyatda munosabat o'rnatishni o'rganadi. Dialogik nutq natijasida so'zlovchilar boshqalarning fikriga hurmat bilan qaraydilar, o'z

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

fikrini ochiq va ravon bildiradilar, o'z oldilariga qo'yilgan masalani hamkorlikda hal qilishga erishadilar. Inson hayotining har jabhasida – kundalik hayotda, ta'limda, kasbiy faoliyatda, ijtimoiy munosabatlarda ham monologik, ham dialogik nutq turlari harakatdan to'xtamaydi. Hattoki bolalikdan boshlab, inson nutqining tabiiy rivoj yo'li avvalo dialogik nutq turlari orqali yuzaga keladi, shundan so'nggina monologik nutq shakllanadi. Inson dastlab so'roq qiladi, eshitadi va javob qaytaradi, ya'ni dialog orqali nutqiy jarayonga qadam tashlaydi. Keyinchalik, o'z fikrini kengaytirish, mustaqil ravishda to'liq va keng nutq qilish monologik nutq orqali rivojlanadi. Har ikki nutq turi inson tafakkurini kuchaytiradi, o'z fikrini mustahkamlash va ijtimoiylashuviga yordam beradi. Ta'lim-tarbiyada monologik va dialogik nutqni rivojlantirish davlat dasturlarida, pedagogik tamoyillarda ham asosiy masalalardan biri hisoblanadi. Maktabgacha ta'lim muassasalaridan boshlab o'quvchilarga so'zlash, fikr almashish, hikoya qilish, asar mazmunini qayta aytib berish, insho yozish, mavzuni sharhlash, zamonaviy muhokamalarda ishtirok etish orqali monologik va dialogik nutq ko'nikmalari o'rgatiladi. Sinfda yoki guruhlarda dialog birma-bir, kichik suhbat tarzida, har bir o'quvchiga beriladigan individual savollar, javoblar asosida, o'zaro suhbatlar vositasida rivojlantiriladi. Munozaralar, maktab yoki universitetda o'tkaziladigan ochiq darslar, seminar va konferensiyalar, nutqiy musobaqalar ham bu yo'nalishda juda katta ahamiyatga ega [2].

Monologik nutqni rivojlantirishda o'quvchi yoki talaba quyidagilarga e'tibor qaratadi: o'z fikrini mustaqil tarzda bayon qilish, matn mazmunini mustaqil tahlil etish, og'zaki yoki yozma ravishda insho tuzish, adabiy asar mazmunini so'zlab berish, kasb yoki ilmiy yo'nalish bo'yicha aniq tushuncha va terminlarni izohli ifodalashga o'rganadi. Har bir o'quvchi og'zaki va yozma nutq ko'nikmalarini boyitadi, nutqining tuzilishi, mazmuni, tartibi, ohangi, talaffuzi, intonatsiyasi, lisoniy boyligiga e'tibor qaratadi. Yozma va og'zaki nutq namunalari bilan ishlash orqali monologik nutqning shakllari boyiydi. Dialogik nutqni rivojlantirish, birinchi navbatda, faol tinglovchi va so'zlovchini tayyorlash, ya'ni har bir inson doimo o'z fikrini bildirish va shu paytda boshqalarning ham so'zini anglash, hurmat qilish hamda o'rganishga o'rgatadi. Dialog orqali savollar berish va aniq javob qaytarish, suhbatdoshini tinglash, fikrlarni to'g'ri talqin qilish, muayyan savollar atrofida suhbat qura olish qobiliyati shakllanadi. O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi savol-javoblar, rasmiy va norasmiy suhbatlar, oila va jamoada bo'ladigan muloqotlar bu jarayon rivojlanishiga hissa qo'shadi. Dialogik nutq vositasida insonlarni har qanday vaziyatda ochiq va to'g'ri so'zlashga o'rgatish mumkin [3].

Ijtimoiy hayotda, jamiyat taraqqiyoti yo'lida nutqiy faollik eng muhim omil hisoblanadi. Monologik va dialogik nutqni rivojlantirish orqali nafaqat individual, balki ijtimoiy taraqqiyotga ham erishish mumkin. Ijtimoiy muhitda har bir inson o'zining so'z va fikr imkoniyatlarini kengaytiradi, vaziyatdan kelib chiqqan holda moslashuvchan bo'lishga urinish orqali jamoani birlashtiradi. O'quv jarayonida turli metod va usullar – hikoya qilish, og'zaki va yozma insho, suhbat, savol-javoblar, muammoli vaziyatlar ustida fikr almashish, guruhli ishlash, roliklar tayyorlash va taqdimotlar natijasida bu jarayon tobora faollashib boradi. O'quvchilarning monologik nutqni rivojlantirish ta'lim mazmunining asosiy

TANQIDIY NAZAR, TAHLILY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

ko'rsatkichidir. Fikrni mazmunli va aniq ifodalash uchun, avvalo, so'z boyligi, to'g'ri grammatik tuzilma, izchillik talab etiladi. Monologik nutqda voqealar ketma-ketligi, sabab-oqibat, tasvir va tahlil, baholash va umumlashtirish, xulosa chiqarish jihatiga alohida e'tibor qaratiladi. Monologik nutq namunalari sifatida hikoya, og'zaki insho, prezentatsiya, ma'ruza, ma'lumotnoma kabi janrlar ko'proq uchraydi. Dialogik nutq turlaridan esa savol-javob, suhbat, intervyu, an'anaviy yoki improvizatsion muloqot, bahs-munozara, og'zaki muhokama, nutqiy mashq, tanishuv suhbatlari asosiy o'rin tutadi. Shu turdagi mashg'ulotlar orqali bolalar, o'quvchilar va talabalarda muloqot ko'nikmasi, faol ishtirokchilik, hamkorlikda ishlash, ahloqiy madaniyat, boshqalarni eshitish va tushunishga oid ko'nikmalar shakllanadi [4].

Zamonaviy jamiyat va texnologiya asrida o'quvchilarning mustaqil va faol fikrlashini shakllantirish eng muhim maqsad hisoblanadi. Shu sababli, ijtimoiy va o'quv jarayonlarida monologik va dialogik nutq turlariga imkon qadar ko'proq ahamiyat berilishi lozim. Axborotlar tez o'zgarayotgan zamonda bolalarning, talabalar va yoshlardagi mustaqil, faol, ochiq va adabiy me'yorlarga mos fikrlash va so'zlash, nutqiy kompetensiya darajasi yuqori bo'lishi uchun har ikki nutq turi birday muhimdir. Nutq taraqqiyotini ta'minlashda oilaning, maktab va o'qituvchilar, jamiyat va guruhlarning roli beqiyosdir. Bolaga bolalikdan atrofdagi muhit, ota-ona nutqi, ijtimoiy muomala ko'nikmalari orqali monologik va dialogik nutq odatlari o'rgatiladi. Shu tartibda, oilada har kuni bolani tinglash, fikrini so'rab olish, eshitganini qayta so'zlatish, savol-javoblar o'tkazish, hayotiy mavzular atrofida suhbatlar orqali bu ko'nikma shakllanadi va boyiydi. Maktabgacha bo'lgan va maktab yoshidagi bolalarda monologik va dialogik nutqni rivojlantirish uchun maxsus dars mashg'ulotlari, interfaol muloqotli o'yinlar, insonga ovoz chiqarib o'qish, dialogli ertaklar, dramatisatsiya, turli rollarga kirishish katta yordam beradi. Bundan tashqari, voqea-hodisalar ketma-ketligini tushuntirish, mavzuga oid, ijtimoiy ahamiyatli hikoyalar tuzish, bolaga imkon berib, o'z-o'zidan suhbat boshlovchi savollar qo'yish ham samaralidir. Har doim o'qituvchi suhbatga rag'batlantirish, bolani faol tinglovchi, so'rovchi sifatida yetishtirsa, zamonaviy va mustaqil shaxs shakllanadi. Shuningdek, oliy o'quv yurtlarida, konferensiya va seminarlar, ilmiy bahs va taqdimotlar, ochiq munozaralar, maxsus mashg'ulotlar orqali talabalar o'z so'zini tayyorlash, monologik va dialogik nutqiy faoliyatlarda muntazam qatnashishga undaladi. Shu tariqa, fan va soha mutaxassislari kamolotida monologik va dialogik nutq eng muhim faktor sifatida ta'sir qiladi. Bugungi jamiyat, ijtimoiy rivojlanish va dunyoqarash kengaygan sari, ham har bir inson, ham butun jamoaning muvaffaqiyati bevosita nutqiy faollik darajasi va uning samarali rivojlanishi bilan bog'liq.

Nutqni rivojlantirish, avvalo, insonni jamiyatga, ayniqsa, ijtimoiy hayotga tayyorlash, so'z va fikr mavqeyini oshirish, mustaqil va ijodiy fikrlashga zamin yaratish bilan ahamiyatlidir. Har bir o'quvchi, talaba, yetuk inson uchun ham, zamon talablaridan kelib chiqib, har ikki nutq turini tarbiyalash, rivojlantirish hayotining ajralmas qismidir. Milliy va umuminsoniy ma'naviyat asosida shakllangan, nutq madaniyatiga ega bo'lgan avlod, har sohada amal qiladi, taraqqiyotga zamin yarata oladi va dunyo maydonida o'z so'ziga, fikriga ega bo'ladi.

TANQIDIY NAZAR, TAHLILIIY TAFAKKUR VA INNOVATSION G'UYALAR

Monologik nutq va dialogik nutq hamisha bir-birini to'ldiruvchi, bir-birisiz to'laqonli, mukammal shakllana olmaydigan jarayondir. Inson suhbat, muloqoti, o'zaro munosabati, jamiyatdagi o'rni, ma'naviy barkamollik darajasi ham, eng avvalo, nutqning ravonligi va boyligiga borib taqaladi. Har ikki yo'nalish bo'yicha ilmiy asoslangan, hayotiy tajribalar asosida shakllangan o'quv va kasb faoliyati, oila va jamoalarda uzluksiz yondashuv bo'lsa, kishilik jamiyati yuksak taraqqiyot sari harakatlanaveradi [5].

Xulosa:

Xulosa qilib aytganda, monologik va dialogik nutqni rivojlantirish hozirgi davrning eng muhim pedagogik va ijtimoiy masalalaridan biri sanaladi. Har ikki nutq turini shakllantirish va rivojlantirish mustaqil, faol, zamonaviy fikrlovchi, so'zlashuv madaniyatiga ega insonlarni tarbiyalashda poydevor bo'lib xizmat qiladi. Bu yo'nalishda yo'l qo'yiladigan har qanday sustkashlik ijtimoiy taraqqiyotga o'z ta'sirini ko'rsatadi. Shuning uchun, har bir oila, o'qituvchi, pedagog, jamiyat yetakchilari har ikki nutq turining rivoji uchun mas'uliyatli harakat qilishi, bolalarga, yosh avlodga doimo rag'bat, yo'l-yo'riq va misol ko'rsatib borishi lozim. Milliy qadriyatlarimiz asosida, umuminsoniy yondashuv va ilg'or pedagogik tajribalar asosida monologik va dialogik nutqni rivojlantirish baraka va taraqqiyot uchun muhim shart bo'lib qolaveradi.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Mamatov S., Sobirova X. Bolalar nutqini rivojlantirishning asosiy yo'llari. Toshkent, 2015.
2. Axmedov N. Nutq madaniyati asoslari. Toshkent, 2017.
3. Karimova B., G'ulomov N. Nutq madaniyati va uning rivoji. Toshkent, 2018.
4. Vaxabova M., Mamadaliev D. Nutq faoliyatining turlari. Toshkent, 2013.
5. O'zbek tilining izohli lug'ati. Toshkent: Fan, 2007.

